

HİKMƏT MƏFHUMU - DİN VƏ FƏLSƏFƏNİN ORTAQ DƏYƏRİ KİMİ

Rafiz MANAFOV,

Muş Alparslan Universtetinin

Fəlsəfə və din elmləri kafedrasının müəllimi,

fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru

rafiz_manafov@hotmail.com

AÇAR SÖZLƏR: *din, fəlsəfə, hikmət, din-fəlsəfə münasibəti.*

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: *религия, философия, мудрость, отношения религии и философии.*

KEY WORDS: *religion, philosophy, wisdom, relationship between religion and philosophy.*

Giriş

Din və fəlsəfə kəlmələri eyni başlıq altında ələ alındıqda ağıla gələn ilk sual bu olur ki, onlar arasında hansı münasibət mövcuddur. Bu iki sahə arasındakı əlaqə bir-birini dəstəkləyən mahiyyətdədirmi? Bu münasibət xüsusiyyətlərinə görə müsbət, yoxsa mənfi mahiyyət ərz etməkdədir? Ümumiyyətlə, bu iki sözün yanaşı işlədilməsi dini və fəlsəfi baxımdan nə qədər düzgündür?

Din və fəlsəfə arasındakı münasibət ən geniş mənada üç şəkildə qarşımıza çıxır:

1. Ya din fəlsəfəni inkar və rədd edir – bu, qatı dini mövqedən çıxış edən və fəlsəfi rasionallıq düşüncə tərzini heç bir şəkildə əlaqəsi olmayan din adamının mövqeyidir.

2. Yaxud fəlsəfə din əleyhinə fikirlər səsləndirir – bu da dini və metafizik olan hər şeyə qarşı çıxan, pozitivist fəlsəfə tərəfdarlarının mövqeyidir;

3. Nəhayət, hər iki tərəfin də ortaq nöqtələrdə və müstəvidə uzlaşa biləcəyinə olan inancı əks etdirən üçüncü yaxınlaşma tərzidir [1, s. 26]. Biz burada günümüz üçün zəruri olduğunu düşündüyümüz üçüncü baxış tərzindən bəhs edəcəyik.

İstər din, istərsə də fəlsəfə bəşəri təcrübə fəaliyyətinin ən əhəmiyyətli sahələrini təşkil edir. Ağıl və rasionallıq insanın ən spesifik xüsusiyyətlərindəndir. Rasionallıq və əqlilik isə öz ifadəsini düşüncədə tapır. “Düşüncə” sözü ilə sistemli və analitik düşünmə nəzərdə tutulur. Bu cür təfəkkür tərzinə isə fəlsəfi düşünmə deyilir [2, s. 30].

Tarixi baxımdan tədqiq olunduqda həm din, həm də fəlsəfədə hikmət məfhumunun mövcudluğunu və gücünü hiss etmək elə də çətin deyil. Əslində, dinin şah damarını təşkil edən hikmət anlayışının dini ədəbiyyatlarda müxtəlif başlıqlar altında dəfələrlə zikr olunması, eyni zamanda fəlsəfənin də erkən dövrlərdə “hikmət sevgisi” (philo sophia) şəklində meydana çıxması bunun dəlilidir. Ancaq təəssüf ki, bu yaxınlıq nə dində, nə də fəlsəfədə qorunub

saxlana bilməmişdir. Hikmətə yönəlmiş düşüncə tərzindən və ya hikmət metodundan uzaqlaşan din və fəlsəfə nəticədə bir-birindən də uzaqlaşmaq məcburiyyətində qalmışdır. Nəticədə tarixin müəyyən dövrlərində din və fəlsəfə bir-birini rədd etməklə, inkarda ifrata varmaqla bütün bəşəriyyətin ehtiyac duyduğu tənqidi, intellektual, əxlaqi və mənəvi liderlik vəzifəsini layiqli şəkildə yerinə yetirə bilməmişdir.

A. Hikmət məfhumunun əsas xüsusiyyətləri

Hikmət bütün dinlər və fəlsəfi sistemlərdə müştərək intellektual məfhum və ən önəmli əxlaqi dəyərdir. Hətta vahid Tanrı məfhumunun olmadığı politeist dinlərdə də hikmət əsas prinsip kimi əhəmiyyət daşıyır. Xüsusilə, Şərq dinlərində hikmət mistik əhəmiyyətə malik kəlmə kimi çıxış edir.

Hind hikmətini fəlsəfədən, fəlsəfəni də dindən ayırmaq mümkün deyil. Çünki bunların hər biri digərinin xarakteristik xüsusiyyətlərini özündə birləşdirir. Məsələn, bu hikmətli ifadələr bir hind mətnində keçir: “Ən ülvi hikmətə sahib olan adam başqalarının xeyri üçün malından, hətta canından keçə bilən adamdır”. Sonra da bu nəsihətlər verilir: “Fikir, söz və əməllə heç kimi incitməmək, (əлиндə olanı) başqalarına vermək, hər şeyə şəfqətlə davranmaq hikmətli insanın əsas vəzifəsidir” [3, s. 303]. Konfutsi də özündən əvvəlki dövrlərin əxlaqi keyfiyyətlərini beş qismə ayıraraq, bunlar arasında daha çox hikmət anlayışı üzərində dayanmışdır [3, s. 300].

“Hikmət” sözü ərəb dilindəki “həkəmə” kökündən əmələ gəlmişdir. Bu kökün müxtəlif şəkilləri Quranda 210 dəfə fərqli mənələrdə işlədilmişdir [4, s. 212]. Quran və hədislərdə “fəlsəfə” kəlməsi birbaşa keçməyə də, ümumilikdə hikmət məfhumunun özünə rast gələ bilərik. Bir müddət sonra isə müsəlman Şərqində “fəlsəfə” sözünün yerinə “hikmət” kəlməsinin işlədildiyini görürük [5, s. 17]. “Hikmət” sözü ilə eyni kökdən olan “həkim” (hikmət sahibi) kəlməsi çox yerdə Allahın və bəzən də Quranın adı (sifəti) kimi işlədilmişdir (bax: “Bəqərə”, 129, 220, 228, 240; “Ali-İmran”, 6, 18, 126; “Maidə”, 38, 118). Eyni zamanda, Peyğəmbərin vəz və irşadları (“Nəhl”, 125; “Qəmər”, 5), Loğmanın fəzilətləri (“Bəqərə”, 251; “Sad”, 20) mənasında da keçir. Hədislərdə hikmət barəsində *“bir adamın qardaşına verə biləcəyi hikmətli sözdən daha üstün bir hədiyyə yoxdur”, “hikmətə diqqət edin, onda çox xeyir vardır”* (bax: əd-Darimi, Müqəddimə, 32, 34) və s. fikirlər vardır.

İslami elmi ədəbiyyatda da hikmət məfhumu çox əhəmiyyətli yer tutur. Məfhum fəlsəfədə olduğu qədər, kəlam, təsəvvüf, fiqh kimi həm nəzəri, həm də praktiki elmlərdə mərkəzi rola sahibdir. Kəlam düşüncəsindəki rolu fəlsəfədəki tərifinə bənzərdir. “Ən üstün bilgi” - varlıqların ən üstününün bilinməsi, onlar arasındakı səbəbiyyət prinsipinin müəyyənləşdirilməsi, varlığın (əşyanın) təbiətinə uyğun bilgiyə sahib olma kimi mənalar daşımaqdadır. Təsəvvüfdə ilahi sirlərin və həqiqətin bilgisi, mövcudatın var olma qayəsinin bilinməsi, səbəblə nəticə arasındakı bağlılığın fərqinə varılması, təbiətdəki qüvvələr arasında ilahi iradənin rolunun kəşf edilməsi şəkildə başa düşülür. Hikmət həm də elm və ağıl vasitəsilə həqiqətin kəşf olunmasıdır. Rəğib əl-İsfəhaniyə görə, hikmət Allahın hər şeyi mövcud halı ilə bilməsi və nöqsansız yaratmasıdır. Bəşəri nöqtəyi-nəzərdən isə o, əşyanın həqiqətinin bilinməsi və həqiqətə uyğun yaşamaqdır [6, s. 127].

B. Fəlsəfə-hikmət münasibəti

Erkən dövrlərdə müsəlmanların fəlsəfə yerinə, hikmət kəlməsinə yönəldiyini qeyd etmişdik. Müsəlman ölkələrin çoxunda işlədilən “fəlsəfə” kəlməsi ərəb dilindən alınmış sözdür. Kindi, Xarəzmi və Şəhristani kimi bir çox filosof və alimə görə, fəlsəfə kəlməsi yunan dilindəki “philo sophia” sözünün ərəb dilinə uyğunlaşdırılmış şəkildir. İlk dəfə Pifaqor tərəfindən istifadə olunduğu söylənilən “philo sophia” kəlməsi hikmət sevgisi mənasına gəlir. Qədim yunan filosofları arasında bilikli, alim və oxumuş insanlara sofist deyirdilər. Həkim hikmət sahibi, bütün biliklərə sahib olmuş və mənimsəmiş insanlara deyilirdi. Pifaqora görə isə sözün əsl mənasında hikmətli olmaq Tanrıya məxsus xüsusiyyətdir. İnsanlar hikmətə sahib deyil, onu sevən və onu axtaranlardır. Ona görə də müdrik və bilikli insanlara sofist yox, filosofos, yəni hikməti sevən demək daha doğrudur. Böyük filosof Sokrat da “sofist” yox, “filosofist” kəlməsini işlətməyin daha doğru olduğu qənaətində idi [7, s. 11].

“Fəlsəfə” kəlməsi İslam ədəbiyyatına daxil olduqdan sonra müsəlman aləmi “hikmət” və “fəlsəfə” kəlmələrini birlikdə işlətməyə davam etmişdir. “Hükəma” kəlməsi filosoflar mənasında başa düşülmüşdür. Ancaq “həkim” sözü “filosof” kəlməsindən daha dərin mənalar ifadə edir. Hər həkim - filosofdur, ancaq hər filosof həkim deyil. Çünki həkim həm də ilahi bilgiyə məzhər olmuş insana deyilir. Məsələn, Quranda Loğmana hikmət verildiyinə görə həkim adlandırılmışdır [8, s. 25].

Karl Yaspers fəlsəfəni “fəlsəfə - yolda olmaqdır” cümləsi ilə ifadə etməyə çalışmışdır. O, “Fəlsəfəyə giriş” adlı əsərində hikmət (sophia) və fəlsəfə (hikmət sevgisi-philosophia) arasındakı fərqi ortaya qoymağa çalışmışdır. Əslində, bu cür ayırmanın Pifaqora qədər gedib çıxdığını qeyd etmişdik. Yaspers də düzgün olaraq fəlsəfənin hikmətə sahib olmaq yox, hikməti sevmək, onu əldə etməyə çalışmaq arzusu olduğunu qeyd etmişdir [9, s. 16].

Deməli, yuxarıdakı prinsiplərdən yola çıxsaq, fəlsəfə həqiqət sevgisi və bu sevginin axtarışı, düzgün düşünmə yollarını öyrədən elm, bilgi qazandıran fəaliyyət, məfhumlar yaratma sənəti, doğruluğa aparan iş şəklində tərif oluna bilər.

C. Din-hikmət münasibəti

İslam filosofları hikmət məfhumunu düşünmə gücünə aid fəzilət olaraq qəbul etmişdilər. Fəlsəfənin mənasını hikmət sevgisi kimi qəbul edən filosoflar, hikməti isə varlığın həqiqətini düşünmə şəklində təsəvvür edirdilər. [10, s. 62]. Kindi, Fərabı və İbn Sina kimi filosoflar İslam vəhyini Aristotel tərzindəki fəlsəfə ilə uyğunlaşdırmağı qabaqlarına məqsəd qoyduqlarına görə Qəzzali tərəfindən tənqid olunmuşlar. Ancaq bu filosoflar özlərini skeptik, fəlsəfələrini də reduktionist hesab etmirdilər. Onlar İslam dininin əsasları ilə yunan fəlsəfəsinin fəlsəfi-teoloji nəticələri arasında bənzərlik və uyğunluq olduğunu göstərməklə, dini mühafizə etdiklərinə və onu rasionallıqdan daha etibarlı mövqeyə gətirdiklərinə inanırdılar. Bu filosoflara görə, dini rasionallaşdırmaq (əqliləşdirmək) onu məhv etmək demək deyil, əksinə, gücləndirməkdir. Çünki fəlsəfi təfəkkürdə öz ifadəsini tapmayan hər hansı din şəirdən daha çox gerçəklik dəyəri daşmaz və irrasional mövqeyə yiyələnər [11, s. 28]. İnanan biri üçün dini təcrübəsi ilə fəlsəfi-

əxlaqi və ya elmi təcrübəsi bir-birindən ayrı mövcud ola bilməz. Çünki yaşanan bəşəri təcrübə bu növ bölünməni qəbul etməz [12, s. 10].

Əlbəttə, İslam filosoflarının dinlə fəlsəfə arasında ortaq nöqtələr axtarmasının altında başqa səbəblər də var idi. Bunları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq mümkündür:

1. Filosofların fəlsəfə ilə məşğul olmaqda məqsədi özlərini fəlsəfə əleyhdarlarına qarşı qorumaq və fəaliyyətlərini məşrulaşdırmaq fikri idi. Kindi və İbn Rüşd məhz bu cür fəlsəfəçilərdən sayılırlar.

2. İslam dünyasında rəşadət təfəkkürü canlandırmaq və bunun dinə qarşı olmadığını ortaya çıxarmaq, son nəticədə də hərtərəfli inkişafı təmin etmək əsas hədəflərdən biri olmuşdur. Xüsusilə İbn Rüşdün fəlsəfəsində bu fikir bariz şəkildə nəzərə çarpır.

3. Dinin və peyğəmbərliyin ağıla uyğun, rəşadət şeylər olduğunu isbata yetirmək və inkar edənlərə qarşı müdafiə olunmaq da bu məqsədlərdən biri idi. Kindi və Fərabinin düşüncələri bu məcəradə olmuşdur. Fərabinin dini və peyğəmbərliyi inkar edən Ravəndi kimi ateist və Razi kimi deist filosoflara rəddiyyə yazması bu mənada başa düşülə bilər [8, s. 183].

Göründüyü kimi, fəlsəfənin ilk dəfə ortaya çıxmasının təməlinə onun "hikmət" kəlməsi ilə yaxınlığı dayanır. İslam dininin çox əhəmiyyət verdiyi, dini mətnlərdə işlədilən "hikmət" sözünün yunan fəlsəfəsindəki "sofia" ilə eyni mənaya gəlib-gəlmədiyini birmənalı şəkildə söyləmək çətindir. Ancaq "hikmət möminin itmiş malıdır, onu harada görse, götürməlidir?" (bax: Əcluni, Kəşfül-Xəfa, hədis 1004) hədisindən yola çıxaraq deyə bilərik ki, İslam elmə, təfəkkür və araşdırmağa yüksək qiymət verir və hər zaman həqiqətin izində hikmət axtırır. Deməli, istər dinin, istərsə də fəlsəfənin müştərək yönələrini təşkil edən ortaq məfhum vardır ki, o da hikmətdir.

D. Hikmət anlayışı ortaq dəyər kimi

"Hikmət" və "fəlsəfə" kəlmələrinin eyni mənada işlədilməsinə baxmayaraq, "hikmət" in "fəlsəfə"dən, "həkim" sözünün də "filosof" sözündən daha geniş və dərin mənalar ifadə etdiyinə toxunduq. "Hikmət" kəlməsi bəzən insanlara aid olan xüsusiyyət kimi də işlədilir. Bu mənada hikmət sahibi insanlar mədh olunur. Quranda buyurulmuşdur: **"...Kimə hikmət bəxş edilmişsə, ona çoxlu xeyir (əbədi səadət) verilmişdir. Bunu ancaq ağıllı adamlar dərk edərlər!"** ("Bəqərə", 269). İslam dünyasında hikmət qapıları ağıllı olan hər kəs üçün açıq saxlanılmışdır. Bu isə fəlsəfi düşüncənin müsəlman aləmində yayılmasına güclü və mötəbər zəmin təşkil etmişdir.

Elə isə nədir hikmət və həkim olmaq? Bu sual qədim yunan filosoflarından başlayaraq bu günə qədər mütəfəkkirləri düşündürən və əksəriyyətinin bir-birindən fərqli şəkillərdə cavab verdikləri məsələdir. Həm fəlsəfənin beşiyi sayılan yunan fəlsəfəsinin qabaqcıllarından olduğuna, həm də fəlsəfəçilər arasında gördüyü ehtirama görə Sokratın bu barədə fikirlərini qeyd etmək yerinə düşər. Onun fikrincə, hikmət sahibi insanda aşağıdakı xüsusiyyətlər olmalıdır:

1. Doğru sözlü və düzgün əməlli olmaq: hikmətli insana ən layiq olan xüsusiyyət budur. Həkim olan bir şəxs hərəkət etməzdən əvvəl davranışının həqiqətə uyğun olub-olmadığını nəzərə almalı və yanlış davranmaqdan qorxmalıdır. Sokratın fikrincə, əsas məsələ ölümdən

qaçmaq yox, haqsızlıqdan qaça bilməkdir. Çünki o hesab edir ki, zülm ölümdən daha sürətlidir [7, s. 1].

2. Müdrik və hikmətli öyüd-nəsihətlər vermək: Afinalılar Sokrata “Bundan sonra filosofluq etməsən, səni sərbəst buraxarıq” - deyəndə onlara belə cavab vermişdi: “Ey afinalılar! Sizə çox böyük hörmətim var. Ancaq sizə yox, Tanrıya boyun əyə bilərəm. Ömrüm və gücüm çatan qədər fəlsəfə ilə məşğul olmaqdan, onu öyrənmək və başqalarına öyrətməkdən əl çəkməyəcəyəm. Onlara belə nəsihət edəcəyəm: Ey afinalılar, siz dünyanın ən böyük, güclü və məşhur şəhərinin sakinlərisiniz. Pula, şərəf və şöhrətə bu qədər aludə olduğunuz halda, ağıla, hikmətə, dayanmadan ucaldılmalı olan ruha nə üçün bu qədər az qiymət verirsiniz?” [7, s. 23].

3. Cəsarətli olmaq və zülmə boyun əyməmək: Sokrat heç vaxt zülmə boyun əyməyərək insanlara da bunu tövsiyə etmişdir [7, s. 28]. Onun ölüm qarşısında göstərdiyi mətanət bunun bariz ifadəsidir.

4. İfratdan çəkinmək və mötədil olmaq: bütün həyatını zahidlik içərisində keçirən filosof sadəcə alın təri ilə əldə olunan qazancı təşviq etmiş, çox mal-mülk yığmağın hikmətə uyğun gəlmədiyini söyləmişdir.

Sokratın tələbəsi Platonun da əxlaq fəlsəfəsindəki dörd əsas məfhumdan biri hikmətdir (digər üçü - cəsarət, mötədillik və ədalətdir). Platona görə, bu məfhumlar arasında ən mühümü elə hikmət anlayışıdır. Çünki bütün daxili həyatı təşkil və tənzim edən odur.

Əlbəttə, həkim və hikmətlə əlaqədar bütün mülahizələri sadalamaqla bitirmək mümkün deyil. Ancaq burada əsas diqqət çəkilən məqam fəlsəfənin hikmətə, hikmətin də fəlsəfəyə olan ehtiyacını ortaya çıxarmaqdır [13, s. 95].

Fəlsəfi düşüncənin dini düşüncə ilə ortaq və fərqli cəhətləri olduğu kimi, o, elmdən də müxtəlif xüsusiyyətlərə görə fərqlənir. Fəlsəfi düşüncənin elmi düşüncədən fərqi ondadır ki, elm ancaq faktlarla maraqlandığı halda, fəlsəfə hadisələrlə yanaşı, dəyərlər, mənalar, ideyalar və məqsədlərlə də maraqlanır. Fəlsəfənin yunan dilindəki “philosophia” sözünün ərəbcələşmiş şəkli olduğunu qeyd etmişdik. Hikmət mənasına gələn “philosophia” bilgidən daha zəngin və iddialı sözdür. Hikmət, sözün əsl mənasında, insan həyatının mənası və dəyərinə bağlı dərin bilgidir. Hikmət ona sahib olan kimsəni xoşbəxt və dəyərli edir, ona yeni dərinlik qatır. Məsələn, ulduzların kütlələri ilə düz, aralarındakı uzaqlığın məsafəsi ilə tərs mütənasib olaraq bir-birini cəzb etdikləri və ya uzaqlaşdırdıqları haqqında Nyutonun “Cəzibə qanunu” fizika elminin mənimsədiyi və istifadə etdiyi təbiət qanunudur. Ancaq bu bilgini kainatı müəyyən nizam içərisində və müvafiq şəkildə yaradan Tanrının mövcudluğu baxımından ələ almaq, kainatı Tanrının ayəsi və möcüzəsi kimi izah etmək sadəcə elmi yox, eyni zamanda hikmət bilgisidir [9, s. 18, 19].

Hikmət həm nəzəri (bilgi və müdrikliyi), həm də praktiki hikməti (əməl və davranışları) əhatə etməkdədir. Nəzəri hikmətin epistemoloji mühakimələrlə varlığın təməlinə ilahi aydınlanmağı, praktiki hikmətin isə fenomenoloji mühakimələrlə ontoloji müxtəlifliyi idrak etməkdə mühüm funksiyasının olduğu məlumdur [13, s. 29]. Hikmət klassik dövrdə həm ilahi, həm də bəşəri olan şeylərin, bütün baş verənlərin əslini bilmək mənasına gəlmişdir. Bu mənada

həm bilgi, həm də fəzilət və əxlaqı özündə birləşdirmişdir. Məhz bu cür münasibətdən yola çıxan fəlsəfə əxlaqa uyğun xoşbəxt yaşamaq yollarını öyrətmək qayəsini güdür.

Din və fəlsəfənin hər ikisinin iddiası həqiqəti axtarmaqdır. Lakin hansısa din (məsələn, İslam) əslindən uzaqlaşmaq təhlükəsi ilə qarşılaşarsa, onda Allah dini yenidən əslinə qaytaracağını vəd etdiyi halda (bax: “Hicr”, 9), fəlsəfə üçün belə bir zəmanət yoxdur. Bu isə fəlsəfənin zamana görə dəyişərək yeni motivlər qazanmasına və bəzən hikmət perspektivindən uzaqlaşmasına səbəb olmuşdur. Həqiqətən də, XIX və XX əsrlərdə ortaya çıxan, sadəcə dil və məntiq analizləri ilə məşğul olan fəlsəfənin hikmətlə əlaqəsini görmək mümkün deyil. Nəticədə, tarixin müəyyən dövrlərində din fəlsəfəyə inanc düşməni, şübhəli obyekt olaraq baxmış, fəlsəfə də öz növbəsində dini kortəbii qüvvələrə bağlanan fanatizm kimi qəbul etmişdir [14, s. 12]. Din də hikmət sahibi olan Yaradanın əsəridirsə, Onun yaratdığı varlığın mahiyyəti və mənası haqqında fəlsəfi düşünmək hikmətli davranış olmalıdır. Din özünü hikmətli şəkildə irəli sürürsə, həmin dinə inananların yolu da hikmətdən və fəlsəfədən keçməlidir. Çünki bunun əksi hikmətsizliklə eyni mənaya gəlir [10, s. 68].

Buradan da belə bir nəticə çıxarmaq mümkündür ki, fəlsəfəni və dini bu cür şübhə böhranından çıxarmaq işi və onları əslinə qaytarmaq vəzifəsi yenə ilahiyatçılarla filosofların üzərinə düşən ciddi məsələdir. “Hikmət möminin itmiş malıdır, onu harada görsə, götürməlidir?” hədisi də yuxarıda qeyd etdiklərimizi dəstəkləməkdədir. Çünki ancaq öz varlığına sahib çıxan, var olma cəsarəti göstərən və bu yolda bilmək/öyrənmək arzusunu itirməyən şəxs hikmətin ardınca düşə bilər. Platonun metaforik bənzətməsi ilə desək, kölgə və xəyal səhnəsində özünü izləyən mağaradakı insanlar arasından arxasına dönüb həqiqətin göz qamaşdıran işığına baxmaq gücünü göstərənlər hikmətə və həqiqətə çata bilər, onları özləri olmağa qoymayan və kələkləşdirən zəncirlərdən xilas ola bilərlər [10, s. 68].

Dahi İslam filosofu İbn Rüşdün fikrincə, vəhyin mənbəyi kimi, ağılın qaynağı da Allahdır. İbn Rüşd deyirdi ki, fəlsəfənin insanın zəhnini qarışdırdığı və bəzi etiqadlara zidd düşdüğü fikri onun düzgün anlaşılmasından irəli gəlir. Çünki istər din, istərsə də fəlsəfə, yaxud onu təmsil etdiyi qəbul olunan ağıl eyni ilahi qaynaqdan gəldiklərinə görə onların müxalif olduğunu düşünmək məntiqi baxımdan yanlışdır. Hətta İbn Rüşd din və fəlsəfəni “süd qardaşları” kimi qəbul edir. Çıxış nöqtəsi eyni olan bu iki həqiqət medalın iki üzünə bənzəyir. Həqiqət həqiqətə zidd olmaz [15, s. 30, 64, 65, 66].

Nəticə etibarilə, ölkəmizdə təməli atılmağa başlayan dini-fəlsəfi təfəkkürün dövrümüzün başgicəlləndirən fəlsəfi və qeyri-fəlsəfi düşüncə və informasiyaları arasında tüğyan edən rüzgarlarına qarşı uzun müddət tab gətirə bilməsi üçün dinin təməlinə mütləq hikmət sevgisi olan irfan mayasının qatılmasının zəruri olduğu qənaətindəyik. Din yanakı durduğu fəlsəfi irsi istisna edərək onun dəstəyindən imtina etməməlidir. Eyni zamanda, fəlsəfə də öz adının mənasına uyğun olaraq əsas ilham qaynağı olan din və irfana yaxın durmaqdan çəkinməməlidir. Deməli, hikmət sevgisi məhvərli fəlsəfə ilə irfan əsaslı dinin uğurlu birliyi mümkündür. Fəlsəfənin legitimliyi də bu iki miras arasında qurul(malı ola)n hikmət körpüsünün sağlam olmasından asılıdır. Qıyası, necə ki dindən və irfan düşüncəsindən uzaqlaşan fəlsəfə son üç əsrdir

müskillərlə qarşılaşaraq misli görülməmiş təzadlara düşmüş və əslini unutmuşdur, fəlsəfədən imtina edən din də quru fanatizm və doqmalara bağlanan təqlidçilikdən başqa bir şey deyildir.

Xüsusilə, hikmət məfhumunu mərkəzə qoyduqda fəlsəfə ilə din arasında var olduğu düşünülmən ziddiyyət və anlaşılmazlıqların ortadan qalxacağı qaçılmazdır. Hikmətin fəlsəfəni öz əslinə qaytarmaq kimi müsbət rolu olduğu kimi, dini də yanlışlardan, təqlid və radikallıqdan uzaqlaşdıraraq irəli aparmaq kimi güclü funksiyası vardır. İslam fəlsəfi düşüncəsində hikmət məfhumunun sadəcə fəlsəfi deyil, eyni zamanda kəlamı, təsəvvüfi, hətta fiqhi anlayış kimi qəbul edilməsi İslam dünyasında əqli düşüncənin inkişafına nəinki mane olmamış, hətta rasionel fəlsəfi təfəkkürə güclü təkan vermişdir. Eyni prosesin təkrarlanmaması üçün heç bir səbəb yoxdur, hikmətin dərinlik qazandırmaq və uzaqgörənlik xüsusiyyəti bütün zamanlar üçün mümkündür.

ƏDƏBİYYAT

1. Taylan Necip. İslam Düşüncəsində Din Felsefeleri. İstanbul: İFAV Yayınları, 1997.
2. Erdem Hüsəmettin. Din-Felsefə Münasebeti. Konya: Hü-er Yayınları, 1999.
3. Yaran Cafer Sadık. Bilgelik Peşində. Din Felsefesi Yazıları. Ankara: Araştırma Yayınları, 2002.
4. Abdülbaki Muhammed Fuad. el-Mucem el-Mufehres. İstanbul: Çağrı Yayınları.
5. Erdem Hüsəmettin. Felsefeye Giriş: Bazı Felsefə Meseleləri. Konya: Hü-er Yayınları, 2009.
6. Əl-İsfəhani Rağib. Əl-Müfrədat. Beyrut: Darul-Mərifə.
7. Platon: Sokratesin Savunması (çevirmen: Niyazi Berkez). İstanbul: MEGSB Yayınları, 1988.
8. Bayraktar Mehmet. İslam Felsefesinə Giriş. Ankara: TDVF Yayınları, 2001.
9. Arslan Ahmet. Felsefeye Giriş. Ankara: Vadi Yayınları, 1994.
10. Tüzer Abdüllatif. Din ve Rasyonallite: Postmodern Bir Yaklaşım. Ankara: Lotus Yayınları, 2009.
11. Yaran Cafer Sadık. Klasik ve Çağdaş Metinlerle Din Felsefesi. Samsun: Etüt Yayınları, 1997.
12. Aydın Mehmet. Din Felsefesi. İzmir: İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları, 2014.
13. Yasa Metin. Bütüncül ve Eleştirel Din Felsefesi Okumaları – II. Ankara: Elis Yayınları, 2015.
14. Evans Stephen. Philosophy of Religion. Thinking About Faith. Leicester: Inter Varsity Press, 1985.
15. İbn Rüşd. Faslu'l-Makal (çevirmen: Bekir Karlığa). İstanbul: 1992.

Рафиз Манафов

МУДРОСТЬ КАК ОБЩАЯ ЦЕННОСТЬ РЕЛИГИИ И ФИЛОСОФИИ

РЕЗЮМЕ

При обсуждении взаимоотношений религии и философии обычно упоминаются такие понятия как примирение, конфликт и расхождение. Если не обратить внимание на используемые методы можно заметить, что эти области не слишком различаются друг от друга. В частности, на основе понятия мудрости, наиболее четко проявляются общие точки и аналогичные цели религии и философии.

Понятие мудрости имеет исключительное и важное значение как для философии, так и для религий, и особенно для ислама. Фактически можно сказать, что понятие мудрости является точкой соприкосновения различных подходов религии и философии. В нашем исследовании на основе отношений между понятиями религия -мудрость и философия- мудрость, мы стремились показать ее соединяющую роль для религии и философии.

Rafiz Manafov

THE CONCEPT OF WISDOM AS A COMMON VALUE OF RELIGION AND PHILOSOPHY

SUMMARY

While discussing the relationship between religion and philosophy concepts such as reconciliation, conflict, and separation are usually mentioned. If you pass the used methods you will notice that these areas don't differ too much from each other. In particular, common points and similar goals of religions and philosophies are more clearly developed on the basis of the concept of wisdom.

The concept of wisdom is very important and central for both philosophy and religions, especially for Islam. In fact, it can be said that the concept of wisdom is a common ground for different approaches of religion and philosophy. In our study, based on the relationship between the concepts of religion — wisdom and philosophy — wisdom, we sought to show its connecting role for religion and philosophy.